

*Примак В. Д.,**кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
Науково-дослідницького інституту приватного права і підприємництва
імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

ЗАСАДА РОЗУМНОСТІ В МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядаються особливості вияву природно-правового принципу розумності у контексті правового регулювання відносин цивільної відповідальності. Наголошується на важливості врахування цієї правової засади у законотворенні, при реалізації цивільних прав і здійсненні цивільних обов'язків, а також у правозастосуванні. Висвітлюється взаємодія засад справедливості, розумності, добросовісності у контексті функціонування механізму цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільна відповідальність, справедливість, розумність, добросовісність, вина, обставини справи, поведінка особи.

Постановка проблеми. Розумність поряд зі справедливістю й добросовісністю є тими загальними засадами, додержання яких забезпечує відповідність механізму цивільно-правового регулювання і практики застосування цивільного законодавства основоположним вимогам природного права, а отже, й принципу верховенства права. Водночас актуальним залишається питання щодо встановлення змісту і форм належного втілення розумності у нормах цивільного законодавства, практиці правозастосування та поведінці суб'єктів права.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення невирішених проблем. Різні аспекти вияву принципу розумності у праві розглядали у своїх працях О.О. Бакалінська, С.М. Бервено, Т.В. Боднар, Ю.В. Виниченко, А.С. Довгерг, В.І. Ємельянов, Н.С. Кузнєцова, М.Ф. Лук'яненко, О.В. Мазур, О.О. Отраднова, С.П. Рабінович, Ю.А. Тобота, а також інші науковці. Проте наразі у юридичній літературі, на наш погляд, недостатньо досліджено насамперед питання понятійного розмежування, функціонального співвідношення і способів взаємодії засад справедливості, розумності й добросовісності. Більше того, поширення набуває підхід, у межах якого або відбувається фактичне отождолення добросовісності й розумності, або остання зводиться до правомірності, значною мірою втрачаючи власне змістовне наповнення і регульовальне значення.

Окремо слід наголосити на тому, що науковцями приділяється вочевидь недостатня увага формам вияву трьох вищезгаданих морально-правових настанов, і передовсім принципу розумності, саме у відносинах цивільно-правової відповідальності. Заразом спостерігається певна відірваність дослідження принципу розумності від загальної проблематики утвердження верховенства права, одними з ключових елементів якого є правова визначеність та гарантованість доступу до ефективних засобів юридичного захисту.

Мета статті. Зважаючи на викладене, спробуємо виявити суть і основні вияви дії принципу розумності у розрізі функціонування механізму цивільно-правової відповідальності.

Викладення основного матеріалу. Незважаючи на розмаїття відображених у наукових працях підходів до визначення суті принципу розумності, аналіз літератури з цього питання переконує у тому, що одним з основних завдань, які мав би вирішувати законодавець, упроваджуючи означену засаду в цивільне законодавство, є створення правового підґрунтя для наступного конструювання учасниками цивільних відносин і суб'єктами правозастосування моделей правильної, спрямованої на досягнення бажаного правового результату, поведінки особи, і забезпечення існування суто об'єктивного, а тому доступного для кожного суб'єкта правозастосування критерію юридичної оцінки обставин справи.

На нашу думку, таке сприйняття розумності у контексті розгортання дії механізму правового регулювання спонукає концентруватися на виявленні суті конкретних суспільних відносин, що підлягають юридичній регламентації або кваліфікації. Своєю чергою, суть ця визначається, передусім, суспільно значимими потребами заінтересованих осіб, особливостями матеріальних або нематеріальних об'єктів, здатних задовольняти законні інтереси сторін, фактичними і юридичними можливостями учасників зазначених відносин, а також впливом зовнішніх, незалежних від цих осіб, чинників.

Загалом можна погодитися з Ю.В. Виниченко, котра пропонує визначати онтологічну суть розумності «як інтелектуальну діяльність людей, внаслідок якої право формується як таке. В основу змісту поняття «розумність», – зазначає дослідниця, – в онтологічному розумінні кладеться загальнонаукове визначення розумності – як притаманної кожній людині пізнавальної здатності систематизувати наявні знання про речі та явища, виявляти зв'язки останніх та діяти доцільно щодо цього зв'язку» [1]. Завдяки цій своїй властивості розумність як у процесі законотворення, так і у перебігу правозастосування або при реалізації цивільних прав та цивільних обов'язків дозволяє не випускати з виду так звану природу речей [2, с. 25-37], допомагає ефективно використовувати стандарт розумних очікувань [2, с. 48-52] для конструювання моделей належної поведінки або здійснення юридичної оцінки вчинків особи (прикладом чого є широковідомий стандарт «середньої людини» [3, с. 115-120]), створюючи тим самим передумови для зваженого тлумачення і застосування правових норм відповідно до їх призначення.

Виконуючи природно належну їй функцію зумовленого певною правовою метою (наприклад, найкраще ви-

конання покладено на особу обов'язку або формування моделі належної обачливості й турботливості) визначника способу і міри дій зобов'язаної особи, обсягу майнового стягнення тощо, розумність спрямована на якомога раціональніше досягнення цілей правового регулювання. До останніх може належати і встановлення стандарту добросовісної поведінки або додержання справедливого балансу інтересів сторін, що, однак, зовсім не означає змішування розумності з добросовісністю та справедливістю, оскільки вони належать до цілей, яким покликані слугувати або раціонально визначений стандарт, або основане на врахуванні об'єктивних закономірностей розвитку певної сфери суспільних відносин законодавче рішення, або юридична кваліфікація юрисдикційним органом певного факту, обставин справи у їх сукупності тощо. Відповідно, сприяючи досягненню завдання з утвердження у суспільних відносинах справедливості й добросовісності, розумність орієнтує на виявлення всіх чинників, що можуть мати істотне значення для забезпечення взаємозумовленості мети правового регулювання, призначених для її досягнення правових засобів, та наслідків здійснення належного правового впливу.

Скажімо, розумність спонукає законодавця зважати на об'єктивні, однак подекуди вкрай негативні за окремими соціально значимими аспектами свого змісту, закономірності розвитку товарного обороту, без нейтралізації яких годі було б мріяти про більш-менш сталий соціально-економічний розвиток, суспільну стабільність та моральність. Серед іншого, йдеться про тенденції зловживання надмірною економічною владою з боку монополітичних утворень щодо решти суб'єктів господарювання, а останніх – щодо кінцевих споживачів їхньої продукції. З боку законодавця було б нерозумно не брати до уваги і підвищену небезпечність або надзвичайно ризиковий характер багатьох видів діяльності, так само як і необхідність створення надійних правових гарантій для безперервного функціонування організацій, що виконують життєво важливі для суспільства функції.

Будучи зумовленою комплексною оцінкою такого роду матеріальних чинників, формально-юридична розумність утілюється у правових нормах, що визначають правове становище учасників суспільних відносин, зокрема відносин цивільно-правової відповідальності. Відповідно, розумність змушує законодавця: враховувати вразливість споживача у відносинах з суб'єктами підприємницької діяльності та надавати йому посиленний правовий захист; обмежувати монополістичну діяльність і заохочувати здорову конкуренцію; запроваджувати винятки із дії принципів повного відшкодування шкоди і вини; обмежувати щодо окремих видів юридичних осіб дію принципу самостійної відповідальності тощо. По суті, у окреслених випадках засада розумності на законодавчому рівні належним чином коригує притаманний цивільному праву метод юридичної рівності, спонукаючи враховувати істотні відмінності фактичних можливостей різних категорій осіб, недобросовісне використання яких здатне призвести до очевидних порушень вимог справедливості.

Отже, справедливість і добросовісність задають напрям використання розумності, яка, своєю чергою, орієнтує на адекватну оцінку дійсності, виявлення фактичних можливостей та нагальних потреб. Внаслідок цього ро-

зумність, використана як засіб для досягнення закономірностей буття, що втілюються у перебігу різних правових ситуацій, дозволяє сформулювати необхідну мету правового регулювання та підібрати відповідні зазначеній меті засоби її реалізації. Тобто розумність не лише інструментальна щодо принципів справедливості та добросовісності, а й може визначати специфіку їх власного вияву. Яскравою ілюстрацією цього є відповідальність володільців джерел підвищеної небезпеки та (відповідно до Господарського кодексу України) суб'єктів господарювання – адже тут врахування ризикової природи відповідних видів діяльності, високої ймовірності випадкового завдання шкоди іншим особам, а так само необхідність збалансування інтересів потенційних суб'єктів відповідальності та потерпілих зумовили необхідність (і в цьому плані – розумність) виключення вини зі складу умов відповідальності за шкоду, завдану вищезгаданими видами діяльності. У такий спосіб розумність, спрямована на забезпечення справедливості, спричинила обмеження дії принципу добросовісності, локальним виявом якого є принцип вини.

У механізмі цивільно-правового регулювання принцип розумності постає як загальна нормативна вимога і відносно самостійний критерій визначення об'єктивно належного (очікуваного, передбачуваного), відповідного суті відносин сторін – причому як при абстрактному моделюванні правовідносин на рівні законодавства, так і у контексті обставин кожної конкретної справи. Ключовими елементами встановлення розумного масштабу оцінки поведінки учасника цивільних відносин, а так само й юридичної значимості тієї чи іншої фактичної обставини, є ознаки необхідності й достатності [2, с. 24-25], істотності, здійсненності й передбачуваності, що конкретизуються (зокрема, суб'єктом правозастосування) під час встановлення суті відносин сторін, виявлення захищених правом інтересів кредитора і боржника та аналізу сукупності об'єктивних чинників, врахування яких має істотне значення для забезпечення справедливого балансу зазначених інтересів. У зв'язку з цим розумною слід вважати поведінку: боржника, спрямовану на вжиття заходів, необхідних і достатніх для належного виконання покладеного на нього обов'язку; кредитора (потерпілого), який вживає адекватних захисних заходів для усунення очевидної небезпеки посягання на його права та інтереси або – у разі вчинення правопорушення – для мінімізації завданої ним шкоди. При цьому межею розумної активності боржника є ті інтереси кредитора, на безпосереднє задоволення яких спрямований обов'язок зобов'язаної сторони згідно зі змістом зобов'язання або абсолютних регулятивних правовідносин; натомість межею вияву розумності з боку кредитора є: власні інтереси кредитора, якими він керувався, вступаючи у порушені згодом правовідносини, або будь-які більш важливі для нього інтереси.

Тож, загалом можна погодитися з М.Ф. Лук'яненко у тому, що «розумними за наявних обставин є заходи, дійсно здатні з огляду на їх обґрунтованість, логічність, доцільність і раціональність призвести до зменшення шкоди, якої можна було очікувати, якби жодних заходів не вживалося. Такими заходами можуть бути тільки заходи, що є реально можливими та доступними за обставин, що склалися, надміру не обтяжливими. Розумність заходів означає розмірність витрат і збитків, на зменшення яких

були спрямовані заходи, що вживалися. В оцінці розумності заходів слід враховувати природу й мету договору, обставини справи, звичаї і практику у відповідній сфері діяльності. Розумні заходи характеризуються розумними діями» [4].

В індивідуальному правовому регулюванні розумність постає не тільки як стандарт поведінки особи, а й як критерій оцінки юридичної значимості різноманітних обставин. Наприклад, якщо ми говоримо про можливість зменшення розміру неустойки, то розумність стає у пригоді при визначенні істотності (значності) як перевищення ним розміру збитків кредитора, так і інших обставин справи. А при встановленні розміру відшкодування моральної шкоди розумність дозволяє співвіднести обсяг відповідальності зобов'язаної особи з характером правопорушення та його передбачуваними наслідками. Іншими словами, розумність вказує на істотність того чи іншого чинника, необхідність взяти його до уваги при визначенні питання про права та обов'язки заінтересованих осіб.

Будучи критерієм об'єктивно належного, розумність забезпечує ефективну реалізацію принципів повного відшкодування завданої шкоди та вини. Адже саме розумним, таким, що впливає із адекватного розуміння суті обов'язку боржника, є передбачений ч. 1 ст. 614 ЦК України критерій спростування презумпції вини – особа вважається невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Об'єктивно зумовленим, а отже й розумним, є також і наведений у ч. 2 ст. 22 ЦК України перелік майнових втрат, які є збитками та підлягають компенсації згідно з принципом повного відшкодування – йдеться про: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Обґрунтованість продемонстрованого тут підходу полягає в тому, що його втілення дозволяє повернути кредитора в те майнове становище, в якому він перебував би за відсутності правопорушення.

У контексті відносин цивільно-правової відповідальності критерій розумності слід застосовувати для визначення межі об'єктивно необхідного для покриття втрат кредитора майнового стягнення й у разі застосування до боржника за договірним зобов'язанням одночасно кількох заходів цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків, стягнення пені, штрафу і процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання) за одне й те саме правопорушення. Відповідно, нерозумним слід вважати будь-яке судові рішення, яке допускати перевищення як загальним обсягом стягнення, так і розміром кожного з застосованих видів санкцій обсягу розумно передбачуваних втрат кредитора.

Натомість розумне врахування суті відносин з приводу відшкодування моральної шкоди, яка, згідно зі своєю природою, не може мати жодного матеріального еквівалента, зумовлює використання для визначення розміру належної потерпілому компенсації переважно морально-ціннісних, якісно, а на кількісно оцінних, критеріїв. Водночас правову визначеність у питаннях застосування цього заходу цивільно-правової відповідальності більшою мірою по-

кликана забезпечувати саме усталена судова практика.

Принцип розумності, безперечно, виявляє свою дію й під час встановлення наявності фактичної підстави та умов цивільно-правової відповідальності. Зокрема, міркування розумності є визначальними для виявлення юридично значимого причинного зв'язку, що є обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків і компенсації моральної шкоди. Адже зіставлення суто матеріального, загалом обчислювального характеру майнових втрат особи та, навпаки, виразно неекономічного змісту її немайнових втрат орієнтує на використання різних підходів до виявлення належної причинно-наслідкової зумовленості між поведінкою правопорушника та завданою кредитором шкодою. Так, у відносинах з відшкодування моральної шкоди розумним є використання переважно концепції адекватного причинного зв'язку, орієнтованої на виявлення розумно очікуваних, передбачуваних за даних обставин, втрат кредитора.

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. Розумність при застосуванні будь-яких елементів механізму цивільно-правової відповідальності можна розглядати як зумовлений суттю порушених регулятивних або (та) нововиниклих охоронних відносин масштаб оцінки обставин справи, наявних можливостей і фактичної поведінки сторін, який дозволяє визначити належний за даних обставин, об'єктивно і суб'єктивно здійснений комплекс заходів, спрямованих на запобігання правопорушенню, виникненню або збільшенню завданої ним шкоди.

2. Будучи визначальною вимогою щодо оцінки будь-яких дій учасників цивільних відносин та рішень суб'єктів правозастосування, розумність становить об'єктивне підґрунтя для реалізації засад добросовісності й справедливості, проте не є тотожною зазначеним морально-правовим імперативам – будучи взаємопов'язаними і взаємозумовленими, кожен із згаданих принципів має лише йому притаманний зміст і функції.

3. Розумність є визначальним чинником утвердження такої складової верховенства права, як правова визначеність, оскільки являє собою водночас і надійний інтерпретаційний інструмент для стабільного тлумачення норм права, і ефективний критерій оцінки дій учасників цивільних відносин, що забезпечує сталість практики правозастосування у схожих справах.

4. Будучи орієнтованою на задоволення суспільно значимих потреб особи, розумність дозволяє конструювати ефективні правові засоби захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. До таких засобів, спроможних виконувати як превентивну, так і компенсаційну функції, належать і заходи цивільно-правової відповідальності.

5. Розумність певного законодавчого рішення, акта правозастосування та поведінки сторін правовідносин обумовлюється урахуванням принаймні такої сукупності чинників: суті певних суспільних відносин, істотних особливостей їх суб'єктів і об'єктів; суспільно значимих потреб сторін та наявних або передбачуваних обставин справи, спроможних істотно сприяти або перешкоджати реалізації прав і обов'язків учасників цивільних відносин; необхідності й достатності вжиття певних заходів для виконання покладеного на особу юридичного обов'язку.

Література:

1. Виниченко Ю.В. Разумность в гражданском праве Российской Федерации: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / Ю.В. Виниченко; Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб., 2003. – 24 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1201432>.
2. Рабінович С.П. Природно-правові принципи й конструкції в європейських кодифікаціях цивільного права / С.П. Рабінович // Проблеми регулювання приватноправових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій: монографія / за заг. ред. О.Д. Крупчана. – К.: Ред. журн. «Право України», 2013. – С. 8-52.
3. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В.И. Емельянов. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 160 с.
4. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика применения: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 [Электронный ресурс] / М.Ф. Лукьяненко; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. – М., 2010. – 54 с. – Режим доступа: <http://disser.law.edu.ru/disser.asp?disserID=1382583>.

Примак В. Д. Начало разумности в механизме гражданско-правовой ответственности

Аннотация. В статье рассматриваются особенности проявления естественно-правового принципа разумности в контексте правового регулирования отношений

гражданской ответственности. Отмечается важность учета этой правовой основы в законотворчестве, при реализации гражданских прав и осуществлении гражданских обязанностей, а также в правоприменении. Освещается взаимодействие принципов справедливости, разумности, добросовестности в контексте функционирования механизма гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: гражданская ответственность, справедливость, разумность, добросовестность, вина, обстоятельства дела, поведение лица.

Prymak V. Principle of reasonableness in the mechanism of civil liability

Summary. The article deals with peculiarities of natural law principle of reasonableness in the context of legal regulation of civil liability. Stressed the importance of taking into account this legal framework in lawmaking, exercising of civil rights and the civil duties, as well as law enforcement. Highlights the interaction of the principles of justice, reasonableness, good faith in the light of the functioning of civil liability.

Key words: civil responsibility, fairness, reasonableness, good faith, fault, circumstances of the case, conduct of the person.